

Univerzita Palackého v Olomouci

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

Ucrainica

X

Současná ukrajinistika

Problémy jazyka, literatury a kultury

Olomouc 2023

The bottom half of the cover features an abstract artwork. It consists of a textured, light-colored background with a prominent handprint in a dark, reddish-brown color on the left side. To the right of the handprint, there are several dark, splattered ink-like marks that resemble roots or a chaotic pattern. The overall composition is layered and textured.

Univerzita Palackého v Olomouci

UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

Philologica 2023

UCRAINICA X

**SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA
PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY**

Sborník příspěvků

Univerzita Palackého v Olomouci

OLOMOUC 2023

Redakční rada: prof. Alla Arkhanhelska, DrSc. (předsedkyně)

prof. Anatolij Zahnitko, DrSc. (čl. kor. NAVU)

prof. Ludmila Stěpanova, CSc.

doc. Halyna Siuta, DrSc.

prof. Nadiia Balandina., DrSc.

prof. Oleh Tyshchenko, DrSc.

prof. Olena Levchenko, DrSc.

doc. Liudmyla Tarnashynska, DrSc.

doc. Oksana Taran, CSc.

Mgr. Uljana Cholodová, Ph.D.

Mgr. Radana Merzová, Ph.D.

Za obsah, jazykovou a stylistickou správnost odpovídají autoři příspěvků.

Sborník vznikl za spolupráce se zahraničními partnery Univerzity Palackého, kterými jsou:

Institut pro ukrajinský jazyk Národní Akademie věd Ukrajiny

Institut pro ukrajinskou literaturu Tarase Ševčenka Národní akademie věd Ukrajiny a

Národní univerzita Lvovská Polytechnika

1. vydání

Editor © Alla Arkhanhelská, Radana Merzová, Uljana Cholodová, 2023

Univerzita Palackého v Olomouci, 2023

DOI: 10.5507/ff.23.24462950

ISBN 978-80-244-6295-0 (online: iPDF)

ISSN 0231-634X

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	8
Лексикологія, Лексикографія, Теорія номінації.....	10
ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРОПРІАЛЬНОГО ЛАНДШАФТУ МІСТА ХХІ ст. Олег Белей.....	11
УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ СПОРУД, УТВОРЕНІ ВІД ОСНОВИ <i>Буд-</i> , ТА ЇХ ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ Пашкова Надія.....	18
ВЛАСНІ НАЗВИ СУЗІР'ІВ: СЛОВОТВІР І ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ Торчинський Михайло.....	24
КОЛЬОРАТИВНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ МІЛІТІПСЕВДОНІМІКОНІ (НА ПРИКЛАДІ БОЙОВИХ ПОЗИВНИХ ВОЇНІВ ОУН-УПА) Калініченко Віра.....	30
СВЯТКУВАННЯ ПЕРШОЇ РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: НОМІНАЦІЯ ТА НАРОДНІ ВІРУВАННЯ Тищенко Тетяна.....	35
«НЕКОТОРЫЕ СЛОВА Я ПОМНЮ ИЗ ТОГО СЛОВАРЯ...»: АРГОТИЗМИ В ОДНОМУ ЛИСТІ ХІХ СТ. Редько Євген.....	41
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЯВИЩА ПОЛІЛЕКСІЇ В ТЕРМІНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ Васецька Оксана Іванівна.....	46
ПРОЦЕСИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ТА ЕКСТЕНСИФІКАЦІЇ В ІСТОРІЇ ФЕМІНІТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ Брус Марія.....	53
ВПЛИВ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ НА ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ ФЕМІНІТИВІВ Олена Синчак.....	62
ФЕМІННА ПЕРИФРАЗА: КОХАНІ ЖІНКИ ІВАНА ФРАНКА Космеда Тетяна.....	70
Фразеологія, Фразеографія, Жанрово-стилістичний аспект дослідження мови і мовлення.....	77
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ЧИСЛОВИМ КОМПОНЕНТОМ <i>нуль</i> В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ Радчук Ольга.....	78
ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПОЗИЧЕНИХ ФРАЗЕМ АНТИЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ Рената Луканинець.....	86

ПАРЕМІЙНИЙ МІНІМУМ ЧЕСЬКОЇ МОВИ ЗА ДАНИМИ ДВОХ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ Людмила Даниленко.....	93
ГЕТЬМАНСЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі листів Івана Мазепи) Денисюк Василь	101
ФРАЗЕМІКА РОМАНУ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ТРОЩА» Венжинович Наталія.....	107
ВСЕ БУДЕ УКРАЇНА! ПРО ОДНУ МОДЕЛЬ ФРАЗЕЛОГІЗОВАНИХ РЕЧЕНЬ Ситар Ганна.....	114
ПАРАДИГМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СТИЛІСТИЧНИХ РЕСУРСІВ МОВИ Дядченко Ганна, Козловська Лариса	122
ЖАНРОВА РІЗНОМАНІТНІСТЬ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ XIV – XV ст. Царалунга Інна.....	130
Граматичні, правописні й соціальні аспекти української мови.....	137
МІЖ «БУТИ-МОВОЮ» І «МАТИ-МОВОЮ»: ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ДВОХ ПОСЕСИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ Тараненко Олександр	138
МОДАЛЬНИЙ СТАТУС ЛЕКСЕМИ <i>МОГТИ</i> Горголюк Ніна.....	142
БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ: СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА Омельченко Анна.....	151
ДИВЕРГЕНЦІЯ ПОЛІСЕМАНТА <i>ОДИН</i> У СТАТУСІ ВЕРШИНИ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА: СЕМАНТИЧНЕ ЗГАСАННЯ Костриба Ольга.....	157
ІМЕННИКИ НА «-ЦІЯ» ТА ЇХ ПОХІДНІ У НАУКОВІЙ СФЕРІ Плотницька Інна	164
ПРАВОПИСНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 1928-1933 рр. У СУЧАСНІЙ РЕЦЕПЦІЇ: ТЕРМІНОЛОГІЙНИЙ АСПЕКТ Баран Наталія.....	174
ВИСВІТЛЕННЯ ПРАВОПИСНОЇ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ «ДІЛО»: СХІДНА ГАЛИЧИНА ДРУГОЇ ПОЛ. ХІХ СТОЛІТТЯ Богдан Сокіл	180
ПРАГМАТИКА ЛІТЕР ЛАТИНИЦІ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Пересада Єлизавета	186

АСОЦІАТИВНИЙ ОБРАЗ ВОРОГА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ Близнюк Катерина	191
Мова, Текст, Дискурс	197
СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННОГО ДИСКУРСУ Левченко Олена.....	198
ВЕРБАЛЬНА ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ОБРАЗУ "ВОРОГ" У ТЕКСТАХ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Сюта Галина	207
ПРОВІДНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО «МАСМЕДІЙНО-ГАСТРОНОМІЧНОГО» ТЕКСТУ «УКРАЇНА» Шестакова Елеонора	217
ІНТЕРНЕТ-МЕМ ЯК НОВИЙ СПОСІБ КОМУНІКАЦІЇ І ТИП ВИСЛОВЛЕННЯ Цигвинцева Юлія	225
РОЛЬ АВТОРА В (ДЕ)ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОДІЇ В НОВИНАХ Чадюк Марія	230
ДИСКРИМІНАЦІЯ ПІДЛІТКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРНЕТ-ВИДАННЯХ ТА ЇЇ МОВНО-ДИСКУРСИВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ Баландіна Надія.....	236
СМИСЛОВА СТРУКТУРА ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТІВ ОКСАНИ ЗАБУЖКО Куранова Світлана	241
АКТУАЛЬНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДЕННИКОВИХ ТЕКСТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ Сирко Ірина.....	247
ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ЗМІСТІВ У МИСТЕЦЬКИХ ТВОРАХ В ПРОЦЕСІ СИМУЛЬТАННОЇ КОМУНІКАЦІЇ Сюта Богдан	256
МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР «ЗМІСТОВНА РОЗМОВА» В ДРАМАТУРГІЙНОМУ ВІДДЗЕРКАЛЕННІ (на матеріалі української драматургії ххі століття) Сахарова Ольга	266
ПСИХОЛОГІЧНІ АКЦЕНТИ МОВНОГО ПОРТРЕТУВАННЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ Папіш Віталія.....	272
ПОТЕНЦІАЛ <i>ЗНАЧЕННЯ</i> У МОДУСІ КОГНІТИВНОЇ СЕМАНТИКИ: ПІЗНАННЯ І ПЕРЕКЛАД Гриців Наталія.....	279
ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ЯК ВИД МОВНОГО ВПЛИВУ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ Зелінська Оксана	286
ЗМІНИ У ФОРМАХ ЗВЕРТАНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ НОВОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ Колібаба Лариса	290

ОЦІНКА ЯКОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КУЛЬТУРИ, ЕТИКИ ТА МОРАЛІ	
Паладійчук Сергій.....	296

Літературознавча й культурознавча інтерпретація української літератури до поч. ХХ ст. та творчого спадку української діаспори 302

ПОВСЯКДЕННІСТЬ У ПОЕЗІЇ ДАНИЛА БРАТКОВСЬКОГО	
Новик Ольга.....	304

МИХАЙЛО ВОЗНЯК ЯК ЧИТАЧ ШЕВЧЕНКОВИХ ПОЕЗІЙ	
Калинчук Алла.....	309

ХУДОЖНЯ ВІЗІЯ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ НОВЕЛІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	
Лях Тетяна.....	316

«УКРАЇНСЬКА ШКОЛА» В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ	
Приймак Інна.....	323

«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ» У ПРОЗІ ЛЮДМИЛИ КОВАЛЕНКО	
Харлан Ольга.....	331

ЯК «ІНТЕГРАЛЬНА ЧАСТИНА ГЕТІВСЬКОЇ WELTLITERATUR»: УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ЛЕОНІДА РУДНИЦЬКОГО	
Тарнашинська Людмила.....	334

«НАШІ 20-І»: ЖІНОЧА ВЕРСІЯ	
Жигун Сніжана.....	342

ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО НАРАТИВУ ГОЛОКОСТУ ЯК ЧИННИК КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТАННЯ	
Горбач Наталія.....	348

ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ВАРШАВІ (1934–1939): УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНТЕКСТ КНИГОВИДАВНИЧОГО ПРОЦЕСУ	
Біловус Галина.....	354

Літературознавча, культурознавча і перекладознавча рецепція української літератури від початку ХХ ст. до сьогодення 360

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ «СИНІЙ ЛИСТОПАД»: КОМУНІСТИЧНИЙ АПОКАЛІПСИС	
Криворучко Світлана.....	361

ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНІ ШУКАННЯ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО	
Ткаченко Олена.....	367

ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМА «КРАСА» У МОВНОМУ ДОРОБКУ НЕОКЛАСИКІВ	
Палаш Альона.....	372

ХУДОЖНЯ КОНЦЕПЦІЯ ОЩАСЛИВЛЕННЯ ЛЮДСТВА В РОМАНІ «ПОКЛАДИ ЗОЛОТА» В. ВИННИЧЕНКА: ВІД ІДЕЇ «ЗАГУБЛЕНОГО РАЮ» ДО УТОПІЧНОГО ПРОЄКТУ «АТЕЛЬЄ ЩАСТЯ» Матвєєва Ольга.....	378
«МОЯ ДУША ВІД ПРИРОДИ – ДУША ПОЕТА І МИСТЦЯ»: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ТВОРЧОГО ЖИТТЄПИСУ ІВАНА БАГРЯНОГО Луцій Світлана.....	384
ЕКОКРИТИЧНИЙ АСПЕКТ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ (на матеріалі кіноповісті «Зачарована Десна» Олександра Довженка) Курінна Наталія.....	392
ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ПОЕЗІЇ Б. ОЛІЙНИКА «ЯК УПАВ ЖЕ ВІН...» Юрова Інна.....	400
МІЛАН КУНДЕРА – ПЕРЕКЛАДАЧ ПОЕЗІЇ ПАВЛА ТИЧІНИ Палій Оксана.....	405
НАРАТИВНА МОДЕЛЬ СВІТУ ЗЛА В РОМАНІ ВАСИЛЯ БАРКИ «ЖОВТИЙ КНЯЗЬ» Сокульський Михайло	410
ТВОРЧІСТЬ В. КОРОТКЕВИЧА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ДІАЛОГУ КУЛЬТУР Погребняк Олена	414
НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХЕТИП МАМАЯ В ОДНОЙМЕННОМУ РОМАНІ Л. ГОРЛАЧА: ТРАДИЦІЙНІ АТРИБУТИ VS «ДЕГЕРОЇЗАЦІЯ» Федько Ольга.....	420
ДІАЛОГ АВТОРА ТА ЛІРИЧНОГО ГЕРОЯ (на прикладі поезії та публіцистики Юрія Іздрика) Хіхлушко Богдан	426
ПОКАЗ ІЛЮЗІЇ БУТТЯ У МАЛІЙ ПРОЗІ ОЛЕКСАНДРА ІРВАНЦЯ Ткаченко Тетяна.....	433
ГЕРОЙ-ЗАХИСНИК У ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГУМЕНЮКА: ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ Горболіс Лариса.....	439
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НЕПОВТОРНОЇ КУЛЬТУРИ НАРОДУ Папушина Валентина.....	445

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ КРІЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі листів Івана Мазепи)

Денисюк Василь

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
dvv2812@ukr.net

Постать гетьмана Івана Мазепи є знаковою в українській та європейській історії кінця XVII – початку XVIII ст. Таврований за життя російським урядом, проросійськи налаштованим українським козацтвом, чи не єдиний, на кого церква відкрито наклала анафему, на тлі цього позбавлений усіх добродійностей, він і за советської доби продовжував мати статус відступника та зрадника. Тільки з отриманням Україною незалежності Іван Мазепа повернувся до нас як мудрий і виважений політик, щедрий меценат, фундатор церков, монастирів, шкіл, високоосвічена, культурна людина. М. Костомаров, який загалом давав негативну оцінку діяльності І. Мазепи, зазначав: «Мазепа, яко історична особистість, у многих відносинах представляє ся замітним, висуненим з ряду, типом свого часу і тої суспільности, в котрій виховав ся і політично ділав» [Костомаров 1918: 490].

Звісно, опальний, на тверде переконання московитів, гетьман не міг бути світлом в історії імперії, тим паче, що у своїх листах він чітко писав про брехню і фантазії, що слугували московській владі причинами для збройного захоплення нових територій. Наприклад, у листі до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 року, що був відповідною реакцією на маніфест Петра I від 28 жовтня 1708 року про нібито здачу гетьманом світських і церковних інтересів України, Швеції та Польщі, а відтак про повне право на «визволення» московитами українських земель, «обрання» нового гетьмана, лояльного до політики Московії, І. Мазепа писав: «Мой ласковий пріятели, Пана Полковнику Стародубовській! Нехай тое будеть Вашей Милости вѣдомо, ижъ мы, Гетманъ, видячи отчизну нашу Малороссійскую до крайней уже приходячую згубы, когда враждебная намъ здавна потенція Московская, тое что отъ многихъ лѣтъ въ всезлюбномъ своемъ намѣреніи положила, теперъ, зъ упадкомъ послѣднимъ правъ и вольностей нашихъ, почала приходити въ скутокъ, кгда, безъ жадного о томъ зъ нами согласія, зачала города Малороссійскіе въ свою область отбирати, людей нашихъ, зъ нихъ повигонявши, порабованихъ и до конца знищенихъ, своими войсками осажувати. И нехай бы то чинили въ полку Стародубскомъ, Черниговскомъ и Нѣжинскомъ, мѣючи и змишляючи, зъ ворожоной своей хитрости, лживые причины, будто для обороны отъ наступленія войскъ Шведскихъ тое чинять, лечь и около далнихъ городовъ, куда войска Шведскіе никогда не мыслятъ наступити, находилися были, кгда до Полтавы два полки зъ Бѣлагограда ординовано. А и надъ иншими городами тое жъ бы власне виполнилось, если бы мы, зъ обыклой нашей ку отчизне Малороссійской горливости, тому ихъ злomu намѣренію не запобѣгли, а до того не тилко отъ зычливыхъ пріятелей мѣючи тайные перестороги, лечь и сами тое явными доводами видячи и совершенно вѣдаючи, же насъ, Гетмана, Енералную Старшину, Полковниковъ и увесь войска Запорожскаго начальъ, ворожоными своими прелестми, хотять къ рукамъ прибрати и въ тиранскую свою неволю запровадити, имя войска Запорожскаго згладити, а Козаковъ въ драгонію и солдати перевернути, народъ зась Малороссійській вѣчне себѣ поработати» (ИМИ: 173–174). Цей лист, як і багато інших, було кваліфіковано як оправдальний, чому І. Мазепа «зрадив» північно-східного сусіда, вступивши в союз із Карлом XII. Чи не нагадує описана гетьманом ситуація,

якій уже понад 300 років, вигадані причини сьогоденної війни про прихід НАТО в Україну?! Саме тому давно на часі незаангажоване вивчення цієї видатної особистості.

Постаті І. Мазепи, його діяльності присвятили студії історики, політологи, філософи, культурологи. Відчутною лакуною залишається лінгвістичне опрацювання різноманітних ділових матеріалів (універсали, листи, угоди та ін.), які гетьман писав сам або які готувала канцелярія за його підписом. В україністиці є спеціальна праця, присвячена лексико-фразеологічному аналізу ділової документації канцелярії Б. Хмельницького [Ткач 1954], а також розвідки, де з урахуванням нових підходів досліджено окремі аспекти функціонування фразеологізмів у діловому листуванні Б. Хмельницького [Денисюк 2014] та І. Мазепи [Денисюк 2012]. Звертає на себе увагу, що матеріалом дослідження Ф. Ткача слугувала вся документація канцелярії Б. Хмельницького без чіткого розмежування за авторством, що дає підстави засумніватися у притаманності такої чіткої стандартизації фразеологічній картині світу гетьмана. Зовсім інше спостерігаємо у збереженій діловій документації І. Мазепи, де стиль кожного тексту має вже більш чіткі ознаки і дає підстави для кваліфікування його індивідуальним чи колективним, що, власне, окреслює фразеологічну лакуну в українській діалектній лінгвістиці – майже повну відсутність досліджень епістолярію відомих особистостей української історії XVII–XVIII ст. В україністиці усталилася думка, що відправною точкою є початок XIX ст., а застереження В. Передрієнка про те, що епістолярій в умовах XVIII ст. самостійного жанру ще не становив [Передрієнко 1987: 7], є своєрідним шлагбаумом для мовознавців, незважаючи на пізніше корегування дослідником власної думки: «Особливості співвідношення книжно-традиційного і живомовного компонентів у текстах офіційно-ділових та епістолярних дозволяють зробити висновок про виразні індивідуальні ознаки жанру приватних листів. Цей жанр ще перебував у певному зв'язку з офіційно-діловим мовленням, проте вже виявив себе здатним до самостійного розвитку в жанрово-функціональному плані» [Передрієнко 1989: 122].

Вважаємо, що велика епістолярно-ділова спадщина Івана Мазепи повинна стати предметом докладного лінгвістичного дослідження: по-перше, розвиток української мови на лівобережних землях у період гетьманування І. Мазепи позначений посиленням впливу російської мови, що, без сумніву, знайшло відображення в писемних текстах тієї доби; по-друге, діловий стиль є до певної міри консервативним і зберігає ознаки, сформовані в попередні століття. Консервативність проявляється не тільки у структурі документів, а й у використанні лексико-фразеологічних та стилістичних засобів; по-третє, епістолярний стиль витворювався в межах ділового, відтак це детермінує попервах часте вживання фразеологізмів як міжстильових мовних одиниць. У нашій розвідці проаналізуємо фразеологізми, засвідчені в епістолярії І. Мазепи.

Визначення фразеологізму для віддаленого в часі тексту опирається передовсім на мовну інтуїцію дослідника. Це орієнтує науковця на уважне прочитання і розуміння контексту з обов'язковим урахуванням тогочасних мовних і позамовних факторів, тож необхідним видається застосування дискурс-аналізу та антропоцентричного підходу. Застосування тільки вертикального підходу «від сучасного – до минулого» залишає в анналах історії багато мовних одиниць, що опиняються поза фразеологічним фондом української мови того чи того періоду, зменшує картину динаміки розвитку її складу, створює ілюзію перерваності розвитку української мови загалом та найдинамічніших її шарів зокрема.

Упадає в око тенденція відходу І. Мазепи від канцелярського підписного стереотипу, коли обов'язковим атрибутом була вербальна формула підтвердження

особи автора листа чи відповідного ділового документа (наказу, розпорядження, та ін.). Зокрема, у листах порівняно менше натрапляємо на формулу підтвердження особи, наприклад: *Вам ласкавий Іван Мазепа гетман рукою власною* (ДІМ: 135); *Вашей милости во всем зычливый приятель Иван Мазепа рукою власною* (ДІМ: 139); *Ваш ласкавий Иоан Мазепа гетман рукою власною* (ДІМ: 162); *Вашей милости зычливый приятель Иван Мазепа гетман рукою власною* (ДІМ: 163) та ін. Наведені контексти засвідчують функціонування стійкого сполучення слів з ядром *рука*, що вживається зі значенням «особа», та атрибутивом *власний*, що загалом реалізує семантику «сам, особисто». Фразеологізм демонструє еліптичність – уживання без опорного дієслова, а тому іменниково-прикметникова форма залишається без змін – орудний відмінок. Стійке словосполучення зберігає загалом сталий порядок компонентів – «іменник + прикметник», що дає підстави зробити висновок про вироблену норму для ділових текстів. Спорадично досліджувані листи презентують порядок «прикметник + іменник», наприклад: *Вашой милости зычливы приятель Иван Мазепа, гетман Его Царского Пресвѣтлаго Величества власною рукою* (ДІМ: 213). Кількісні підрахунки переконують у ще потужному впливі польської мови: *рукою власною* – 35 уживань, *власною рукою* – 1 уживання. До того ж фразеологізм-формулу гетьман використовує в кореспонденції з українцями та московитом О. Меншиковим. Саме ця особливість, з одного боку, підтверджує синтагматико-граматичну українізацію фразеологізму, з іншого – позиційну варіантність одиниці, а відтак – конкурентну боротьбу між підтримуваним польським впливом варіантом «іменник + прикметник» та властивим українській мові здавна порядком «прикметник + іменник». Це ж, до прикладу, спостерігаємо і в польськомовній діловій документації Б. Хмельницького: *Ichmościów miłościwych panów we wszem powolny sługa, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska jego królewskiej mości Zaporoskiego, własną ręką* (ДБХ: 86); *Dan w Czehrynie, 2 dnia m-ca augusta roku pańskiego 1650. Bohdan Chmielnicki, ręką własną* (ДБХ: 181); *Dan spod Białej Cerkwi, die 7 iulii roku 1651. Bohdan Chmielnicki, hetman, ręką własną* (ДБХ: 219).

Фразема давня за походженням, широко побутувала в українській мові XIV–XV ст.: *своею рукою* «власноручно, особисто» (ССУМ: 306) та XVI – першої половини XVII ст.: *власною рукою; власными руками* «особисто» (СУМ 16–17 3: 97). Листи І. Мазепа демонструють неперервність розвитку фразеологізму, який успадкувала і нова українська мова з українським порядком слів та лексичною і граматичною варіантністю компонентів: його кодифікують «Словник української мови», «Фразеологічний словник української мови»: *власними (своїми) руками; власною (своею) рукою* – «особисто, сам» (СУМ I: 703; ФСУМ: 766).

Засвідчено в досліджуваних листах фразеологізм *днем и ночью*, утворений поєднанням темпоролексем з антонімічним значенням в одну конструкцію, що слугувало для передачі часової безперервності якогось явища чи події, наприклад: *А если бы еще до сего часу тых полков не было у ваших милостей, то можете от себе посылать скорых посланцов, приказуючи именем нашим, жебы они днем и ночью до вас постышали* (ДІМ: 151); *... неприятели бесурмане вышедши з Криму, килько дней переправуются через Днѣпр под Казикерменом денно и ноцно на Чигиринскую сторону* (ДІМ: 177); *Приказал мне спешити днем и ночью, понеже налегло, бес пушек и иных принадлежащих готовности* (ДІМ: 201), та ін. Уживання граматичних варіантів дає підстави припустити, що листи, у яких засвідчено варіант *днем и ночью*, готували писарі гетьманської канцелярії, оскільки це так звані похвальні листи чи листи до Петра I, інформацію до яких готувала саме канцелярія. Варіант *денно и ноцно* демонструє старослов'янський слід в українській мові, функціонування нащадка якої – церковнослов'янської мови – було цілком природньо для українського соціуму XVII ст.

У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зареєстровано низку сполучень з темпоролексемами *день, ніч*, визначених укладачами як стійкі: *день и ночь (нощъ), и нучъ и день, днемъ и ночью, ве (во) дни и в ночи (нощи), въ день и въ ночи, черезъ день и черезъ ночь* «(цілу добу) вдень і вночі» (СУМ 16–17 7: 230). Звертає на себе увагу функціонування іменникових та прислівникових структурно-компонентних варіантів цього фразеологізму в українськомовних текстах, що, зрозуміло, позначено впливом церковнослов'янщини. Наведений нами ілюстративний матеріал засвідчує прислівниковий варіант у текстах з Лівобережної України, яка на кінець XVII – XVIII ст. почала і продовжувала зазнавати впливу російської мови, зберігаючи, проте, фразеологізм *денно и ночью* як старослов'янське, як ознаку високого стилю, а не як запозичення з російської. Словники сучасної української мови по-різному реєструють фразеологізм. Зокрема, 11-томний «Словник української мови» подає тільки варіант *денно і нічно* «удень і вночі» (СУМ II: 243), тоді як новий 20-томний «Словник української мови» реєструє *денно і ночью* (рідше *нічно*) зі значенням «постійно, весь час, цілодобово» і ремаркою *книжн.* (СУМ 20). «Фразеологічний словник української мови» наводить обидва варіанти (ФСУМ: 226).

Зверхність одного на іншим, залежність демонструє фразеологізм *бити чолом*, який у досліджуваній період функціонував зі значеннями «звертатися до когось із проханням, уклінно просити когось про щось», «низько вклонитися комусь, шанобливо вітати когось» (СУМ 16–17 2: 88). Зазначимо, що негативна конотація, яка згодом розвинулася в повноцінне значення, була привнесена в українську тодішню дійсність з Московії. Досить згадати відмову царя Олексія Михайловича розглядати листи Богдана Хмельницького через неправильний початковий протокол, де обов'язковою умовою мала бути наявність фразеологічної формули *бити чолом*. Студійовані листи за наявністю цього фразеологізму чітко вказують на суспільно-політичні відносини між різними верствами в межах держави, що згодом отримало поширення й на жителів завойованих територій. І. Мазепа в листах зрідка послуговується цим фразеологізмом, притаманним тогочасним офіційно-діловим документам: його спорадично засвідчено в листах-зверненнях до представників Московії, наприклад: *Послушливый сын и наинизший слуга, Их Царского Пресвѣтлаго Величества подданный, Войска Запорожскаго гетман Иван Мазепа, с сыновским доземным поклонением вашему святѣйшеству челом бѣю* (ДІМ: 184); *А естли окажетца в том трудность, и недобор денежной в скарб войсковой,.. тогда впредь внов придетца нам бити челом Великим Государем нашим ...* (ДІМ: 188); *Иван Мазепа, гетман, с Войском Вшего Црского Пресветлого Величества Запорожским пад до лица земле пред Пресветлым Вшего Црского Величества престолом у стопы ног монарших смиренно челом бѣю* (ДІМ: 201), та ін. Стійке словосполучення ілюструє позиційну варіантність, властиву діловим документам. Нова українська мова успадкувала фразеологізм, кодифікуючи, щоправда, його з ремаркою *заст.* та двома значеннями: «низько вклонитися кому-небудь, шанобливо вітати когось», «уклібно просити кого-небудь про щось» (СУМ I: 169).

Наведений на початку статті фрагмент листа теж рясніє фразеологізмами, які з урахуванням контексту можна було би кваліфікувати як суспільно-політичні. Це, зокрема, стійкі словосполучення *приходить въ skutokъ* «мати позитивний чи негативний результат, наслідки», *въ свою область отбирати* «насильним способом заволодівати чужою територією та її народом», *злomu намъренію не запобѣгли* «не виконали дій, необхідних для захисту держави», *къ рукамъ прибрати* «заволодіти чим-чи ким-небудь», *въ тиранскую свою неволю запровадити* «поневоляти», *имя войска Запорожскаго згладити* «знищити», що слугують єдиній меті автора – відтворити ситуацію, що склалася навколо України. Прикметно, що кожен із наведених

фразеологізмів містить факультативний компонент, який виконує функцію конкретизатора залежно від реакції автора на ту чи ту подію. Стійкі словосполучення репрезентують, крім питомих одиниць, польський вплив (*приходить вь скутокъ, имя згладити*). Полонізм *скутокъ* відомий українській мові XVII ст. зі значеннями «наслідок, результат», «успіх, удача» (СПКУМ/Тимч. II: 328). Контекстуальне оточення засвідчує, що фразеологізм реалізує семантику негативних наслідків. Інше стійке сполучення слів має ядром дієслово-полонізм *гладити* «нищити» (СПКУМ/Тимч. I: 174), навколо якого вибудовується загальна семантика фразеологізму. Йдеться, зокрема, про дещо нематеріальне, яке не можна фізично знищити, перетворивши на руїни, порох та ін. Отже, смислове наповнення фразеологізму має глибшу семантику, аніж «знищити». Ця одиниця вийшла з-під пера державного діяча, головного тогочасного презентанта українськості на світовому рівні І. Мазепи, який дуже переймався долею країни. Військо Запорізьке – це не просто якась кількість козаків різних родів; для нього це передовсім один з головних атрибутів державності, символ свободи України. Саме це дає нам підстави стверджувати, що фразеологізм реалізує значення «стерти в пам'яті народу все, що стосується його славетної історії», імпліцитно визначаючи вагомість для української історії Війська Запорізького.

Вплив польської мови презентує, наприклад, і фразеологізм *барбарами вычесати* «побити кого-небудь»: ... *теды мы за тие зброднѣ тут его добре барбарами вычесавши, отпускаем знову на станцѣю в маестности ваши, сподѣваючися по них того, иж юж поперестанут того чинити* (ДІМ: 183). За даними Є. Тимченка, лексема *барбара* вживалася в українській мові XVIII ст. зі значенням «груба довга линва, уживана при перевозах на річках; нагайка» (ІСУЯ: 57). Ужитий І. Мазепою фразеологізм підтверджує функціонування лексеми саме зі значенням «батіг, нагайка» (SEJP/Br.: 15), що властиво польській мові, відтак поповнюючи в українській мові фразеосемантичне поле «побити» новою одиницею (пор.: *кием пофукати, цѣпом обертати, сергіем скарбувати*).

Фразеологізм *вь свою область отбирати* «насильним способом заволодівати чужою територією» за лінгвальними ознаками тяжіє до старослов'янської спадщини, де лексема *область* уживалася передовсім зі значенням «влада, панування» (СДРЯ/Срезн. II: 516).

Отже, проаналізований епістолярій засвідчує, що І. Мазепа активно послуговувався фразеологізмами, властивими діловому стилю, а також фразеологізмами, що презентують інші сфери діяльності людини (воєнну, правову, побутову та ін.). Залучення «ділових» фразеологізмів детерміноване перенесенням в епістолярій структури ділових документів, а фразеологізмів інших груп – необхідністю лаконічніше і доступніше передати сутність тієї чи тієї ситуації. Домінування елементів ділового стилю в епістолярії І. Мазепи хоч і зменшує експресивність ужитих фразеологізмів, проте засвідчує конотації, не зафіксовані в історичних чи сучасних словниках.

Література

Д е н и с ю к 2012: Денисюк, В. В.: Фразеологізми як засіб стандартизації ділового тексту (на матеріалі ділової документації Івана Мазепи). In: Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: збірник наукових праць. Візаві, Умань 2012. Вип. 2, с. 60–65.

Д е н и с ю к 2014: Денисюк, В. В.: Переписка Богдана Хмельницького с московским царем через призму фразеологии. In: Святло скарынавых ідей: на 90-годдзя з дня нараджэння прафесара У. В. Анічэнкі: зб. навук. артыкулаў. Гомель 2014, с. 89–93.

Костомаров 1918: Костомаров, М.: Гетьман Иван Степанович Мазепа. In: Костомаров, М.: Історія України в житеопісах визначніших її діячів / переложив Олександр Барвінський. Львів 1918, с. 452–493.

Передрієнко 1987: Передрієнко, В. А.: Передмова. In: Приватні листи XVIII ст. Наукова думка, Київ 1987, с. 5–15.

Передрієнко 1989: Передрієнко, В. А.: Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. In: Жанри і стилі в історії української літературної мови. Наукова думка, Київ 1989, с. 93–130.

Ткач 1954: Ткач, Ф. Е.: Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого (лексика и фразеология): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук. Львов 1954.

Умовні скорочення

ДБХ: Документи Богдана Хмельницького. Вид-во АН УРСР, Київ 1961.

ДІМ: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», Київ 2007.

ИМИ: Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышемь-Каменским и изданные О. Бодянским: В 2 ч. Москва 1859. Ч. II.

ІСУЯ.: Історичний словник українського язика. Харків; Київ 1930–1932.

СДРЯ/Срезн.: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. Санкт-Петербург 1902. Т. II.

СПКУМ/Тимч.: Тимченко, Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2 кн. Київ; Нью-Йорк 2002–2003.

ССУМ: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2 т. Наукова думка, Київ 1978. Т. 2.

СУМ 16–17: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: В 28 вип. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Львів 1994–2017.

СУМ 20: Словник української мови: В 20 т. [Електронна версія]. Режим доступу: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=21560&page=732>.

СУМ: Словник української мови: В 11 т. Наукова думка, Київ 1970–1980.

ФСУМ: Фразеологічний словник української мови. Наукова думка, Київ 1993.

SEJP/Br.: Brückner, A.: Słownik etymologiczny języka polskiego. Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.

Summary

The article is devoted to the analysis of Ivan Mazepa's epistolary. It has been proven that the hetman actively used phraseological units characteristic of business style, as well as phraseological units presenting other spheres of human activity. The involvement of "business" phraseology is determined by the transfer of the structure of business documents to the epistolary, and the phraseology of other groups is determined by the need to convey the essence of this or that situation in a more concise and accessible way. The dominance of elements of business style in I. Mazepa's epistolary, although it reduces the expressiveness of the used phraseology, nevertheless attests to connotations not recorded in historical or modern dictionaries.

Key words: phraseology, phraseological unit, epistolary, business style, semantic structure, Ukrainian language of the 17th – 18th cc.